

QADIMGI ADABIY PARCHALAR TADQIQI MASALASIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

(“Devonu lug‘otit turk” materiallari asosida)

Berdiyev Xusan Xolnazarovich

Filologiya fanlari boyicha falsafa doktori, dotsent

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya. Devondagi adabiy parchalar va muallifning ular haqidagi uqtirishlari Mahmud Koshg‘ariyning adabiy asarlar bilan ham qiziqqanini, adabiy asarlarni ham diqqat bilan o‘rganganini isbotlaydi. Mahmud Koshg‘ariy devonda yo‘l-yo‘lakay bo‘lsa ham, ba‘zan vazn haqida, ba‘zan adabiy janrlar haqida, ba‘zan istiora, tashbih va boshqa she‘riy xususiyatlar haqida ma‘lumotlar beradi. Bu xil faktlar she‘riy asarlarga doir qoidalar boshlang‘ich holda bo‘lsa ham, o‘sha davrlardayoq yuzaga kelganidan darak beradi. Ushbu maqolada shu haqda fikrlar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: poetika ilmi tarixi, “Devonu lug‘otit turk”, adabiy parchalar, filologik tahlil.

Tadqiqotlarda e‘tirof etilishicha, “Devonu lug‘otit turk”da 242 ta adabiy parcha keltirilgan bo‘lib, ular o‘sha davrda el orasida mashhur bo‘lgan dostonlar, marsiyalar, mehnat va muhabbat, tabiat tasviri, yurt manzaralari, qahramonlik, ovchilik to‘g‘risidagi xalq qo‘shiqlaridir. Shuningdek, asarda ikki yuzdan ortiq maqoldan ham foydalanilgan [Алиев А., Содиков Қ., 1994: 73.].

“Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan she‘riy parchalar hozirgi paytda oliy o‘quv yurtlari va o‘rta maktab darsliklariga kiritilgan. Ammo mazkur parchalarda qo‘llanilgan she‘riy san‘atlar haqida fikrlar bildirilmagan. Bu holat ularni badiiy san‘atkorlik nuqtai nazaridan tadqiq etish imkonini beradi.

Asardagi she'riy parchalar ko'pgina olimlar diqqatini o'ziga tortgan edi. Xususan, ularning vazni chuqur tekshirilgan. Ko'pchilik olimlarning e'tiroficha, ular, asosan, barmoq vaznida yozilgan. Tadqiqotchi T.Ganjiy ular orasida aruzda ham yozilgan ayrim parchalar mavjudligini ko'rsatsa, olima I.V.Stebleva ularning deyarli barchasini aruz vazniga ham uyg'un deydi. N.Mallayev esa ularda aruz va barmoq namunalari mavjudligi holda keyingisining ustun mavqeda ekanligini ta'kidlaydi: "... ayrim she'rlarning yozma adabiyotga (u hollarda Mahmud Koshg'ariy ko'pincha "shoir so'zi budir" deb ta'kidlaydi, ayni chog'da bu so'zlarda "donolar bunday deydi", degan ma'no yotishini ham unutmaylik) mansubligi va aruzda bitilganini (aruz turkiy poeziyaga singishib ketgan edi) e'tiborga olish bilan birga, nazarimizda, ko'pchilik she'rlar og'zaki poeziyaga mansub bo'lib, turkiy xalqlar she'riyatining tug'ma vazni – barmoqda ekanini ta'kidlash lozim".

"Devonu lug'otit turk"dagi she'rlar qaynoq hayotning badiiy tasvirlari sifatida taassurot uyg'otadi. Zero, har qanday davrda yaratilgan "she'r – jonli vujud, u yozilmaydi, faqat yaratiladi" [Ботмурхон, 1988: 99].

Ularning badiiy xususiyatlariga kelganda shuni aytish lozimki, "Devon-u lug'otit turk" she'rlari "ravonligi, musiqiyliigi va jo'shqinligi" bilan ajralib turadi. Bu yerda yana bir narsani yodda tutish kerakki, ayrim olimlar to'g'ri ko'rsatganiday "Devonu lug'otit turk" faqat og'zaki ijod namunasi emas, balki, ayni paytda, unda yozma adabiyot namunalari ham mavjuddir. Shunga ko'ra, E.Rustamov "Ta'kidlash joizki, Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk"ida keltirilgan ko'pgina she'riy parchalar yetarli ma'lumotga hamda she'rlar to'qishda katta malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan yozilgan", deb ko'rsatgan edi" [Тўхлиев, 2004: 33]. I.V.Steblevaning yuqoridagi fikri masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, shuni aytish mumkinki, "prof. H.Ne'matovning ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi bo'g'inlarni xohlaganda cho'zib, xohlaganda qisqa talaffuz qilaverish mumkin, bu so'zning ma'nosiga ta'sir qilmaydi. Shu jihatiga ko'ra o'zbek tili aruz uchun juda qulay" [Афокова, 2001: 52.].

Ma'lum bo'lishicha, "Devonu lug'otit turk"dan o'rin olgan she'riy parchalar badiiy mukammalligi bilan alohida ajralib turadi. Masalaning yana bir tomoni shundaki, "Devonu lug'otit turk"da muallif keltirilgan she'riy parchalarning biri A'sha degan tarixiy shaxs qalamiga mansubligini ta'kidlab o'tadi (151-b.). Albatta, bu ham namunalarning ma'lum qismi yozma adabiyotga tegishli ekanini ko'rsatadi.

She'rlarning mavzu ko'lami haqida A.Hayitmetov shunday degan edi: "Bu to'rtliklardan ko'rinishicha, qadim turkiy xalqlar poeziyasida didaktika juda katta o'rin tutgan. Bu urug'chilik jamiyati xususiyati bilan, unda otalarning mavqei baland bo'lganligi bilan bog'lansa kerak. Keyinroq, urug'chiik yemirila boshlashi bilan bunday poeziyaning mavqei ham kamaya borgan. Bu shutraditsiyadan xabardor ijod ahlari esa bu masalada orqaga ketishdan nolib, shu xilda xil to'rtliklarni to'qishgan. XI – XII asrlardan boshlab esa, bu traditsiyalar yanada rivojlanib, endi fors-tojik poeziyasidagi didaktik traditsiyalarga ham asoslana boshlagan. Xullas, Yusuf Xos Hojib, Navoiy, Maxtumduli kabi zabardast shoirlarning ijodidagi didaktika o'z ildizlari bilan qadim turkiy traditsiyalarga bog'anadi..." [Хайитметов, 1970: 50.].

"Devonu lug'otit turk"dagi she'rlar nafaqat keyingi, balki o'tmish adabiyotimizning hamma davrlariga aloqador. "Qutadg'u bilig" to'rtliklarida xalq to'rtliklarining kuchli ta'siri ko'rinadi. Buni, xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan to'rtliklar bilan muqoyasa qilish natijasida ko'rish mumkin. Mahmud Koshg'ariydagi to'rtliklarning ko'pi xalq og'zaki ijodining namunasi bo'lib, asosan, barmoq vaznidadir. Qofiyalanish prinsiplariga ko'ra murabba, ko'pincha, yozma adabiyotdagi ruboiy shaklini eslatuvchi a-a-b-a, a-a-a-a shakliga ega, shuningdek, boshqa ko'rinishlari ham mavjud. Agar bu shakllarning juda ustunligini e'tiborga olsak "Qutadg'u bilig" to'rtliklarining zamini turkiy xalqlar og'zaki ijodida ekanligiga shubha qolmaydi. Faqat shakliy xususiyatlarigina emas, to'rtliklarning g'oyaviy yo'nalishi, mazmun xususiyatlari, badiiyatida ham shunday yaqinlik kuzatiladi. Chunki to'rtlik shakli turkiy xalqlar poeziyasidagi eng qadimiy shakllardandir" [Тўхлиев, 2004: 28] , - deydi B.To'xliev.

Asarda keltirilgan she'rlar nafaqat mavzu va g'oyasi, balki badiiy xususiyatlariga ko'ra ham rang-barangdir. Ushbu she'rlar ko'zdan kechirilganda, ular badiiy jihatdan mukammal namunalar sifatida namoyon bo'lishi, binobarin, turli she'riy san'atlarni o'zida mujassam etganligi kuzatiladi.

“Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz muzika bo'lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo'lmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq ularning hammasi adabiyotda til orqali ro'yobga chiqariladi” [Шарафиддинов, 1986: 5].

“Har qanday badiiy san'atning zahirida til materiali yotishi jihatidan uning badiiy san'at vazifasini o'tashida ushbu materialning quyidagi imkoniyatlari ishga solinadi:

1. So'zning to'g'ri va ko'chma ma'no imkoniyatlari.
2. So'zning shakliy imkoniyatlari.
3. So'zlarning o'zaro qo'shilish imkoniyatlari.
4. So'zning takrorlanishi imkoniyatlari.
5. Alifbo sirasidagi ba'zi harflarning shakliy-simvolik imkoniyatlari.
6. Fonetik-orfoepik imkoniyatlari” [Тўланова, 2003: 67].

Shu bilan bir qatorda, badiiy san'atlarga xos bo'lgan morfemik, morfologik, sintaktik xususiyatlar ham borki, ularni nazardan chetda qoldirish mumkin emas. Zero, badiiy san'atlar qo'llanilgan namunalar matnlar bo'lib, kommunikativ xususiyatlar aynan ko'rsatilgan jihatlar orqali yuzaga chiqadi.

Xullas, “Devonu lug'otit turk”da keltirilgan parchalarda qo'llanilgan she'riy san'atlarni lingvopoetik nuqtai nazardan o'rganish quyidagi dastlabki xulosalarga olib keladi:

1. She'riy san'atlar tahlilini, bizningcha, “Devonu lug'otit turk”dan boshlash maqsadga muvofiq, chunki shundagina ularning paydo bo'lishi va shakllanishi, ilk namunalarini lisoniy tarkibi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

2. She'riy san'atlar trop va sintaktik figuralarni vujudga keltirish seleksiya (paradigmatika) va biriktirish (sintagmatika)ning o'zaro uzviy bog'langan holatlari uyg'unligiga asoslanadi.

3. Har qanday lisoniy belgi kabi she'riy san'atlarni ham ifoda, mazmun va funktsiya planlarining mushtarakligi nuqtai nazaridan o'rganish maqsadga muvofiq ko'rinadi.

“Bugungi adabiyotshunoslik tadqiq etayotgan badiiy san'atlar klassik adabiyotda shakllangan. Biroq bu keyingi davr adabiyotida badiiy san'atlarning yangi namunalari vujudga kelmadi, degani emas. Aksincha, hayot, adabiyot dialektik harakatda ekan, zamondosh shoirlarimiz yaratayotgan va qo'llayotgan **yangi badiiy vositalarni topish, xarakterlash va baholash** bugunga adabiyot nazariyasi ilmi tadqiqotchilari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir” [Афоқова, 1994: 90-91].

Umuman, lingvopoetika o'zaro g'oyat uzoqlashib ketgan turli fanlar (tilshunoslik, she'rshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika, badiiy asar tili va sh.k.)ni yakqalam qiladi va bu bilan u o'zini mumtoz filologiyani yaxlitligini ta'minlaydigan muhim vosita sifatida namoyon qiladi. Bunga esa matnning filologik tahlili asosidagina erishish mumkin.

Adabiyotlar

- 1.Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан (ўқув қўлланма). – Т., 1994.
- 2.Муталлибов С.М. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари (сўз боши). Девону луғотит турк. I том. – Т., 1960.
- 3.Ботирхон Акрамов. Оламнинг бутунлиги. – Т., 1988.
- 4.Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомили (маснавий, тўртлик, қасида). – Т., 2004.
- 5.Афоқова Н. Бир шеърнинг вазни хусусида //Моҳията интиланган олим (проф. Ҳ.Ғ. Неъматовга бағишланган махсус тўплам). 2001.
- 6.Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970.

7.Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади // ЎзАС, 1986, 5-сентябрь.

8.Тўланова Н. Бадий санъатларнинг яратилишида тил воситаларининг ўрни. // ЎТА, 2003.

9.Афокова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар. – Б., 1994.